

van die ervaringen een boek worden gemaakt? En voor wie is dat dan bedoeld? In het voorwoord wordt dat jammer genoeg niet aangegeven. Maar het boek doornemend dringt bij elk verslag de vraag zich op wie er volgens de auteurs mee gediend zijn. Het verzamelde materiaal graaft niet diep en de bespiegelingen, zo mag uit het bovenstaande worden geconcludeerd, zijn vaak niet meer dan algemeenheden en politiek correcte uitspraken, die bij het brede publiek nauwelijks enige tegenspraak zullen oproepen. De auteurs hadden beter de verslagen op de weblocatie van de Stichting kunnen plaatsen en dan om reacties vragen. Misschien zouden die interessant materiaal hebben opgeleverd.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Schuyf, Judith (2019), *Heidense Heiligdommen. Zichtbare sporen van een verloren verleden*, Utrecht: Uitgeverij Omniboek, pp. 336, ISBN 9789401914338, € 24,99.

Het Nederlandse landschap lijkt op het eerste gezicht een christelijk landschap: kerktorens zijn overal zichtbaar en vele dorpen zijn rond een kerk gebouwd. Bovendien zijn er veel toponiemen die naar het christelijk geloof verwijzen. Maar ook zijn er in het landschap elementen te herkennen die betrekking hebben op een eerder, prechristelijk godsdienstig verleden. Het gaat dan om landschappelijke elementen waaraan mensen religieuze betekenis hechtten: bomen, stenen, hoogtes en laagtes, rivieren, moerassen en waterbronnen. Deze elementen staan centraal in *Heidense heiligdommen*. Wat weten we over de religieuze beleving in de Lage Landen voor de kerstening? Wat is er met de prechristelijke elementen gebeurd, tijdens en in de eeuwen na de kerstening? Hoe wordt het prechristelijke gewaardeerd en geduid in de loop der eeuwen? Welke zichtbare fenomenen herinneren daar nog aan? Op deze vragen wordt gepoogd een antwoord te geven. De eerste twee vragen, zo meldt de auteur, worden beantwoord in de hoofdstukken 1-3 en de andere in de resterende hoofdstukken. Dat wordt jammer genoeg niet erg systematisch gedaan, waardoor de lezer per hoofdstuk met de vraag blijft zitten welke (deel)vraag nu is behandeld. In de Epiloog wordt gelukkig wel teruggegrepen op de vier vragen.

Begonnen wordt met het weergeven van de religieuze opvattingen van de bewoners der Lage Landen in de ijzertijd en Romeinse tijd. De 'heidenen' hebben zelf geen schriftelijke getuigenissen nagelaten, dus zijn de bronnen archeologische relictten en wat anderen over hen hebben geschreven. Besproken worden allerlei cultusplaatsen (al of niet omheind) zoals bronnen, natte plaatsen, en ook grafvelden/urnenvelden, die verwijzen naar voorouderverering. Hier werden allerlei offers gebracht (gebruiksvoorwerpen, dieren, ook mensenoffers – veenlijken). Onder invloed van de Romeinen krijgt de (grotere) cultusplek een gebouw, waar – ook Romeinse invloed – belichaamde goden (o.a. Magusanus, Hludana en Nehellennia) werden vereerd.

Wanneer de Romeinen vertrekken, overleeft het christendom in – het zuiden van – ons land niet. Na de Grote volksverhuizing worden in de Lage Landen Germaanse goden (Odin/Wodan, Donar/Thor etc.) vereerd. Er zijn geschreven bronnen (bijv. Edda, Beowulf) maar die dateren uit later tijd en zijn onder christelijke invloed opgeschreven. Er zijn wel beeldjes vanaf de vijfde eeuw die met de nodige voorzichtigheid met bijv. Thor en Wodan kunnen worden geassocieerd. De Lage Landen worden vanaf de zevende eeuw missiegebied. Vooral door Angelsaksische missionarissen worden onder bescherming van Frankische vorsten de Friezen gekerstend. Het kerstensen was een moeizaam proces, veel oude gebruiken bleken hardnekkig (grafgiften, voorouderverering, toverij). Pas in de dertiende eeuw is de parochievorming in Nederland voltooid en heeft dus iedereen toegang tot een kerkgebouw, kerkhof en een priester. Sommige gebruiken echter duurden tot in de zestiende eeuw (op diverse plekken bleef men offeren).

Heidenen en christenen leefden eerst naast elkaar, maar werden steeds meer op elkaar betrokken. In de loop van tijd werden heidense goden gechristianiseerd (zo werd Wodan Michaël, beiden aanvoerders van strijdmachten). De vruchtbaarheidsaspecten (bronnen en vlas) werden overgenomen en met Maria geassocieerd, heidense jaarfeesten werden vervangen door christelijke feesten en heiligendagen. Heidense heilige bomen die genezing brachten werden Mariabomen, ook het afwentelen van ziekte op bomen werd in het christelijke geloof geïncorporeerd. Prechristelijke heilige bronnen die kwalen konden genezen, werden aan heiligen gewijd (Willibrordputten, Sint Geertudis). De opvatting dat kruisen onheil konden afwenden, stamt al uit de voorchristelijke periode. Dit verandert niet na de kerstening. Het kruis wordt gezien als een afweermiddel tegen onheil. Vooral tegen hagel werd het kruis gebruikt. Plekken waar vroeger heidense vereringen plaatsvonden werden omgeven met spookverhalen (witte wieven, aardmannetjes, heksen en hun katten). Vooral stenen werden in verband gebracht met de duivel. Grote zwerfkeien werden duivelsteen genoemd, zij zouden door de duivel daar zijn neer geworpen of zijn voetafdruk was erop te herkennen.

In de zestiende eeuw verandert er veel op godsdienstig gebied. De Reformatie treedt op tegen wat zij noemt Paapsche stoutigheden en dan betreft het vooral zaken die door de katholieke kerk uit de prechristelijke religies zijn geïncorporeerd. Het gaat om magie, bedevaarten en cultusplekken en gebruiken rond dood en begraven. Dominees klagen hierover en vinden dat de overheid moet optreden. Door de Reformatie zijn er in het noorden van Nederland minder prechristelijke landschappelijke elementen te vinden dan in de zuidelijke, katholieke streken.

De auteur besteedt ook aandacht aan de rituele overdracht van bestuur en macht. Die geschiedde op plekken in de openlucht, net zoals rituelen rond rechtspraak en bij de uitoefening van straf. Zij geeft voorbeelden van inhuldigingsplaatsen (vaak een verhoging in het landschap, en bij een grafheuvel) en van vergaderplaatsen voor de rechtspraak (bij een flint, bij een boom) en plaatsen waar terechtstellingen plaatsvonden (galgenbergen, ook

weer vaak bij grafheuvels). Al deze plechtigheden worden na verloop van tijd steeds meer naar de nederzetting zelf, de kerk of kroeg, verplaatst.

De auteur gaat ook na welke plekken tegenwoordig als oud worden beschouwd en in verband worden gebracht met prechristelijke perioden. Maar niet altijd is daarvoor voldoende bewijs. Redenen voor het wat kritiekloos interpreteren zijn een hang naar het Germaanse verleden of naar een glorieuze vaderlandse geschiedenis of op grond van *new age* spiritualiteit.

In de Epiloog wordt op de vier vragen teruggekomen. De conclusie luidt dat prechristelijke elementen in het christendom werden opgenomen, waar dat niet kon, werden zij gedemoniseerd. Dat gebeurde nog sterker door de Reformatie. In de Romantiek komt weer waardering voor oudheden en lokale mythen en sagen. In de moderne tijd is er sprake van een bepaalde vorm van spiritualiteit, die wat kritiekloos teruggrijpt op het verleden.

Heidense Heiligdommen biedt veel. De eruditie van de auteur is onmiskenbaar. Het boek is het beste aan te duiden als een *fundgrube*. In alle hoofdstukken wordt een zeer gedetailleerd overzicht gegeven van cultusplaatsen, veelvuldig met een beschrijving van de route ernaartoe. Het is dan ook vooral een naslagwerk. Wie wil weten of er zich in zijn/haar omgeving ergens nog een prechristelijk landschappelijk element bevindt, zal niet tevergeefs zoeken. Om zijn gedetailleerdheid is het boek zeker te waarderen, maar die creëert ook meteen het probleem van opsommerigheid. Die had voorkomen kunnen worden als er, zoals ik aan het begin van deze bespreking al aangaf, per hoofdstuk duidelijk was teruggegrepen op de vier hoofdvragen. Dat laat onverlet dat deze publicatie een uitermate degelijk overzicht biedt van de prechristelijke heiligdommen en gebruiken en hoe die in de loop van de eeuwen zijn geduid en gewaardeerd.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Dijk, Bart van (2019), *In de strijd nabij. Nederlandse aalmoezeniers in militaire missies*, Utrecht: Eburon Academic Publishers, pp. 510, ISBN 9789463012584 (proefschrift Universiteit Tilburg/serie Religie en Veiligheid deel IV).

De afgelopen jaren zijn verschillende studies verschenen die zich richten op een beschrijving en analyse van 'geestelijke verzorging'. Dit is het levensbeschouwelijke, counseling-achtige aanbod dat vanuit de erkende levensbeschouwelijke koepels wordt aangeboden aan mensen die werkzaam zijn of verblijven in functionele publieke organisaties: zorgsector, politie, krijgsmacht, en justitie. Ook voor godsdienstsociologen is dit een interessant onderzoeksobject omdat veel vragen die het vakgebied zich stelt in dit aanbod op een scherpe manier naar voren komen: de verhouding kerk en staat, de rol van